

Ecel Anlayışı Üzerinden İmam Maturîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi

Metin AVCI *

Özet

Bu çalışmada İmam Mâturîdî'nin ecel düşüncesini ve onun bu konuda Mu'tezile'ye yönelttiği eleştirileri ele aldık. Ecel konusu, İslam itikadında en çok tartışılan konulardan birisidir. Mu'tezile'nin ecel anlayışı, Kâ'bî'nin “iki ecel” görüşünden etkilenmiştir. İmam Mâturîdî, bu anlayışın Allah'a acizyet ve cehalet nispet etmek anlamına geleceğinden, kabul edilmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Aynı zamanda Mu'tezile'nin bu anlayışı, her şeyi Levh-i mahfûz'da kayıt altına alan Allah hakkında ecel belirleme sorunu varmış algısına sürüklemektedir.

Anahtar kelimeler: İmam Mâturîdî, Kâ'bî, Mu'tezile, ecel, ömür, ilim.

Imam Mâturîdî's Critique Of Mu'tazila Through The Understanding of Ajal

Abstract

In this paper we analyzed the doctrine of ajal (appointed time of death) of Imam Mâturîdî and his criticisms of Mu'tazila on this issue. Doctrine of ajal is one of the most discussed issues in Islamic theology. Mu'tazila's doctrine of ajal is influenced by Kâ'bî's view of “two ajal”. Imam Mâturîdî said that this doctrine is unacceptable because it means that Allah is incompetent and ignorant. At the same time, Mu'tazila's doctrine leads to the perception that Allah has the problem of determining of the time of death, who registered everything in the Peresved Tablet (Levh-i mahfûz).

Key words: Imam Mâturîdî, Kâ'bî, Mu'tazila, ajal, lifetime, science.

* Kdz. Ereğli Belediyesi.

1. Giriş

Lügatte “e-c-l” kökünden türeyen Arapça bir mastar olan “ecel” kavramına genel olarak şu manalar yüklenmektedir: Belli bir vakit/zaman/süre, takdir ve tayin olunan müddetin tamamı ve sonu, ölüm için vaktin sonu, borç için vade sonu, iddet için belirlenen süre, kâfirlerin helak zamanı, azap ve ceza gibi mutlak ve kayıtlı zamanlar.¹ Terim olarak ise, “Allah tarafından her canlı için takdir edilen hayat süresi ve bu sürenin sonu olan ölüm vakti” anlamına gelir.² Bu kavram, Kur’ân’da birbirinden farklı kalıplarda ve pek çok anlam ifade edecek şekilde 56 yerde geçmekte³ olup, kader meselesinin içinde yer alan ve “alın yazısı” olarak örfte yer bulan önceden yazgı olayını en iyi şekilde ortaya koyan bir kavramdır.

İslâm tarihinde kader kavramıyla ilgili birçok fikir ileri sürülmüş olması, çok farklı mezhep ve fırkaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebû Hanîfe, kaderi imanın şartlarından birisi olarak kabul ettiğinden dolayı, ecel meselesini kaza ve kader inancı içerisinde ele almıştır.⁴ İmam Mâtürîdî’nin ise, diğer itikadî meselelerde olduğu gibi, bu konuda da Ebû Hanîfe’nin yolunu takip ettiği görülmektedir. Şia ise, din anlayışını tevhid, nübüvvet, imamet, adalet ve mead olmak üzere beş inanç esası üzerine kurmakla birlikte, ilaveten takiyye, rec’at ve bedâ gibi garip inanç şekilleri ile dikkat çekmiştir.⁵ Görünürde ecel meselesini kaza ve kader inancıyla birlikte ele almış olmasına rağmen, kendilerine mahsus olan “bedâ” anlayışını ecel ile irtibatlandırmış olmaları sebebiyle, Ehl-i Sünnet’ten farklılık arz etmektedirler. Mu’tezile’nin ecel anlayışına ise, özellikle Bağdat Mu’tezile anlayışına önderlik yapan Ka’bî’nin iki ecelin varlığı

¹ İbn Manzûr, Ebû’l Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü’l-Arab*, Dâr’ü Sâdır, Beyrut 2011, I, 79. Krş. Okumuş, Namık Kemal, *Kelamda Ecel Problemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, 47; Musahanov, Yuldus, *Mâturîdî’nin Mu’tezile Eleştirisi (Ebû’l-Kasım el-Ka’bî el-Belhî bağlamında)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, 146.

² Tunç, Cihat, “Ecel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1994, X, 380.

³ Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, “e-c-l” mad., 14. Krş. Musahanov, *Mâturîdî’nin Mu’tezile Eleştirisi (Ebû’l-Kasım el-Ka’bî el-Belhî bağlamında)*, 146.

⁴ Bkz. (Öz, Mustafa, *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, İFAV Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2009) içerisinde, Ebû Hanîfe, *Kitâbü’l-Fıkhü’l-Ekber*, 72; Ebû Hanîfe, *Kitâbü’l-Vasiyye*, 88.

⁵ Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Endülüüs Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, 151.

üzerine kurulu kabulü damga vurmuştur. Bu kabule göre Kur'ân, takdir olunmuş mukadder ecel ve müsemma ecel olarak iki türlü eceli bildirmektedir.⁶ İçinde oluşmuş bu farklı fikirlere rağmen, Mu'tezile mezhebi özgür düşünme alanında tarihsel kimliğini koruyarak günümüze kadar gelen hür düşünce mektebi olarak kabul edilmektedir.⁷

Bu çalışmamızda, ecel anlayışı üzerinden İmam Mâurîdî'nin Mu'tezile'ye yönelttiği eleştirileri ele alacağız. Nitekim o, günümüze ulaşan iki muteber eseri *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Kitâbü't-Te'vilât*'ında, özellikle Ka'bî, dolayısıyla Mu'tezile eleştirisi üzerinden ecel meselesini teferruatıyla ele almıştır. Ona göre; kaderin de içinde yer aldığı bazı konuların anlaşılması güçlük arz etmektedir. Kur'ân'da hiçbir çelişki bulunmamasına rağmen, kaderle ilgili ayetlerin bir kısmı muhkem, bir kısmı da müteşâbihdir. Bu müteşâbih ayetleri muhkem ayetlerle uyumlu bir şekilde yorumlamak gerekmektedir.⁸ Böylelikle kadere taalluk eden meseleler sağlıklı bir şekilde anlaşılabilir.

2. İki Ecel

Mu'tezile'nin anlayışına göre Allah Teâlâ, kişinin ömrü için nihaî bir süre belirler. Bu kişiyi belirlenen sürenin bitimine kadar yaşatmak Allah'ın fiilidir ve Allah bu fiilini icra etmeyi diler. Hatta Allah o kul için bu süre içinde belli bir rızık da belirler. Fakat kullardan bir başkasına öyle bir kuvvet verilir ki; kendisine kuvvet verilen bu kul, kendisi için süre belirlenen kişinin bu süresinin bitmesine *katl* gibi gerekçelerle engel olabilir. Dolayısıyla kâinatın Rabbini, va'dini yerine getirmekten alıkoyar. Yani ilahî iradeye perde çeker ki; bu Allah'ın va'dinden cayması, mağlup edilmesi ve fiilinden alıkonması anlamına gelir. Kâ'bî'nin anlayışına göre

⁶ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2005, 449-454; el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk.: Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınları, I-XVIII, İstanbul 2005-2011. (Eseri bundan sonraki dipnotlarda *Kitâbü't-Te'vilât* olarak vereceğiz.)

⁷ Okumuş, Namık Kemal, "Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür Ve İlim Anlayışı", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (RTEÜ Journal of Social Sciences), 1/2: Temmuz 2015, 44.

⁸ Topaloğlu, Bekir, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelami Görüşleri", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011) içerisinde, 209.

bu ortaya çıkan durum, Allah'ın öldüren kişiye/katile diğerini öldürme gücü vermesinden kaynaklanmaktadır.⁹

İmam Mâturîdî'ye göre Mu'tezile, ecelin katli şekliyle öne alındığını, ölümün kendiliğinden gerçekleşirse başka türlü olduğunu söyleyerek kişiye iki ecel tayin etmiştir. Öldürülme şeklinde gerçekleşen ölümü mukadder ve muaccel ecel olarak isimlendirirken, kendiliğinden doğal yollardan gerçekleşen ölümü ise ecel-i müsemmâ olarak kabul etmişlerdir. İmam Mâturîdî'ye göre ise ecel tektir ve Mu'tezile'nin bu anlayışı nassa aykırıdır. Mukadder olan ecel, ömür sona erdiği an gerçekleşir. Bu aynı zamanda o kişinin ecel-i müsemmâsıdır. Eğer öldürülmek yazılmışsa öldürülür, doğal ölüm yazılmışsa doğal yoldan ölür. Yoksa Mu'tezile'nin, "öldürülmek, yazılan ecelin öne alınmasıdır" şeklindeki gibi değildir. Öldürülmesi yazılmış olan kişi nerede olursa olsun, öldürülmesi gerçekleşecektir. Ölüm vakti gelince, evinin içinde de olsa ölüm gelir kendisini bulur. Nitekim şu ayetler bunun delilidir: **"De ki: Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere geleceklerdi"**¹⁰, **"Nerde olursanız olun, ölüm gelip sizi yakalar, isterse sarp, sağlam kalelerde olun"**¹¹. Zaten mukadder ecel, ömrün sonunu ifade eder. Ömür sona erdiğinde gerçekleşir. Allah öldürüleceğini yazdıysa, önceden ezêlî ilmiyle bildiği için yazmıştır ve ölüm vefat ile gerçekleşir. Yoksa Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi öldürüldüğünde yazılan ecel öne alınmış değildir."¹²

İmam Mâturîdî'nin tefsirini şerh eden Alâuddîn es-Semerkindî de aynı şekilde düşünmektedir. Ona göre de, **"De ki: Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere geleceklerdi"** ayetini Mu'tezile'nin anladığı gibi değil, Mâturîdî'nin yorumladığı şekilde anlamak gerekir. Yani kişinin öldürüleceği yazılmışsa bu kişi normal ölümle değil mutlaka öldürülmek suretiyle ölecektir.¹³ Zaten Yüce Allah, "Onlar evlerinde otursaydı öldürülmezlerdi" diyen kimselere, **"Eğer sözünüzde doğruysanız, ölümü başınızdan savın"**¹⁴ buyurmuştur. Kaldı ki Allah

⁹ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 449.

¹⁰ 3.Âl-i İmrân, 154.

¹¹ 4.Nisâ, 78.

¹² el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vîlât*, II, 453. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vîlât*, XI, 318; XVI, 128.

¹³ Alâuddîn es-Semerkindî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Şerhu Kitabi't-Te'vîlât*, Süleymaniye ktp. Medine bl. nu: 179, vr. 133a.

¹⁴ 3.Âl-i İmrân, 168.

yolunda öldürülen biri için şehitlik mertebesinde ölüm yazılırken, evinde ölen kimse için ise normal ölüm yazılmıştır. Kişi kendisine yazılan evde ölüm takdirini başından savmaya güç yetiremezken, kaderlerinde savaşta Allah için ölecekleri yazılan kişiler hakkında, “Onlar evlerinde otursaydı öldürülmezlerdi” iddiasını nasıl ileri sürebilir? Olsa olsa bu sözün sahipleri münafıklardır ve bu sözü kendi kardeşleri için söylemişlerdir. Onların buradaki kardeşlikleri aslında din ve dostluk itibariyle değil, soy ve akrabalık itibariyledir.¹⁵ Nitekim münafıklar bu sözlerini Uhud savaşında bazı sahabeler şehit düştüğünde söylemişlerdi. Hâlbuki onların bu hezeyanları son derece yanlış. Çünkü bir kimse için ölüm mutlaka inekse, bunun öldürülmek şeklinde olması daha iyidir. Zira bu şekilde büyük bir sevaba ulaşmak söz konusudur. Oysaki yatağında ölen kimse için bu sevap söz konusu değildir.¹⁶

Allah’ın öldüren kişiye/katile, diğerini öldürme gücü vermesinden kaynaklanan bu sorun nasıl aşılacaktır? İmam Mâturîdî bu soruyu fikri rakibi Kâ’bî’nin kendi kendisine yönelik olarak düzenleyip cevaplamaya çalıştığını, ancak doyurucu cevaplar veremediğini, nihaî noktada “bu adamı ya başkası öldürür ya da kendi eceli gelirdi” şeklinde cevaplandırıldığını ve tepkiler aldığını bildirmektedir. Kâ’bî bu cevabına delil olarak da, ömrün uzaması ve kısalmasının Levh-i mahfûz’da kayıt altına alındığını bildiren ayeti¹⁷ ve sıla-i rahim yapmanın ömrü uzatacağını bildiren hadisi¹⁸ delil getirmiştir. Kâ’bî, “kişinin belli bir ömrü mevcut olup, o bu süreyi sıla-i rahimle artırabilir, buna göre Levh-i mahfûz’da sıla-i rahim yaparsa ömrü şu kadar, yapmazsa şu kadar şeklinde kayıtlıdır” demiştir.¹⁹

Anlaşılacağı üzere İmam Mâturîdî’nin Kâ’bî ile olan bu tartışması, Allah’ın ilminin değişip değişmeyeceği meselesi üzerinde düğümlenmiştir. O bu konuda, Kâ’bî’ye, “Allah sözü edilen kişinin öldürüleceğini biliyor muydu yoksa bilmiyor muydu?” sorusunu yönelterek, onu fikri bazda

¹⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, II, 473.

¹⁶ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, III, 337-338. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, IV, 18, 208.

¹⁷ 35.Fâtır, 11.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 190; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, VIII, 261. Ayrıca bu manada birçok hadis rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, “Edeb”, 11; Müslim, “el-Birru ve’s-Sıla”, 21; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 45.

¹⁹ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 449-450. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XI, 440-441.

köşeye sıkıştırmıştır. Kâ'bî elbette ki bu soruya “biliyordu” cevabını vermek zorundadır. Çünkü tersi bir cevap, onu Allah’ın ilmini inkâra götürürdü. İmam Mâturîdî, “biliyordu” cevabını vermek durumunda olan Kâ'bî’ye bu kez şu şekilde yüklenmiştir: “Allah’ın nihaî gerçeği bildiği bir konuda, maktûlün ömrünün sona ermesini ve ruhunun cesedinden ayrılmasını, katilin eline nasıl havale eder de, sonra da Levh-i mahfûz’a kişi şöyle şöyle yaparsa şu sonuç, böyle böyle yaparsa da bu sonuç gerçekleşecektir diye yazabilir? Çünkü bir şeyi ileriye dönük olarak ihtimalli yazmak, bilmeyenlerin vasfı ve davranışdır. Şayet Kâ'bî bu soruya Allah “bilmiyordu” şeklinde cevap verecek olursa; onun başının gövdesinden ayrılması ve rabbinin azabı içinde ebedî kalması müstahaktır.” Nitekim İmam Mâturîdî, ecele ilgili sorulara kaynaklık eden ölüm tarihinin değişimi ile ilgili her türlü cevabın, Allah’ın ilmi içinde yer aldığını, Allah’ın bir kimseye ömür tayin ettiğinde, daha sonra fikrini değiştirip (bedâ), o kimse için bu ömrü uzatmasının veya kısaltmasının söz konusu olamayacağını aklen ve naklen ispatlamıştır.²⁰

İmam Mâturîdî, Mu'tezile'nin ısrarla mukadder ecel ve müeccel ecel (ecel-i müsemma) ayırımı yaptığını söylemektedir. Onlar “**Allah kendilerine ölün dedi, sonra onları hayata kavuşturdu**”²¹ ayetinde mevzubahis yapılan kişilerin ölümlerinin, kaderlerinde belirlenen ölüm olmadığını, aksine onların ölmesinin planlanandan önce gerçekleştiğini söylemişlerdir. “Herkesin iki eceli vardır, şayet öldürülürse eceli başka türlü, doğal bir ölümle ölürse başka türüdür” iddiaları, bu söylemlerinin açıklıdır. İmam Mâturîdî ise, “kişinin öleceğini Allah ezelden bildiği için, onun hakkında öldürülme eceli diye bir belirleme yapmaz” diyerek, Allah için ecel belirleme problemi olmadığını, böyle bir problemin ancak kişinin öldürülmek suretiyle mi yoksa doğal bir ölümle mi hayata veda edeceğini bilmeyenlerin problemi olduğunu savunmuş ve Mu'tezile'yi reddetmiştir. Ona göre iki ecel kabul etmek demek, işlerin akıbetini bilmeyen cahillere mahsustur. Yüce Allah olanı da olacağı da bilen olduğuna göre, iki ecelden söz edilemez. Allah herkesin ecelini ancak olacağını bildiği vakte koymuştur.²² Nitekim *Kitâbü't-Te'vilât* şârihine göre de Allah Teâlâ, kişinin

²⁰ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 451-452.

²¹ 2.Bakara, 243.

²² el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, II, 133. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, II, 473; VII, 467-468.

doğal olarak veya öldürülmek suretiyle hayata veda edeceğini ezelde bilir ve bunu öylece kaydeder. Çünkü doğal şekilde öldürüleceğini bildiği için, onun için ayrıca bir öldürülme eceli belirlemez.²³

Yine **“Doğduğu gün, öleceği gün ve diriltileceği gün ona selâm olsun”**²⁴ ayeti de, hakikatte farklı olsalar da, ölümün ve öldürmenin aynı olduğunu haber vermektedir. Çünkü Yahya (a.s.) kıssasında önce öldürüldüğü, sonra ise öldüğü zikredilmiştir ki; bu ikisinin de aynı manaya geldiğini göstermektedir. Görüldüğü üzere bu, Mu‘tezile’nin “maktül ecelinden önce ölmüştür” tezini çürütmektedir.²⁵ İmam Mâturîdî’ye göre, Mu‘tezile’nin “Öldürülen insan eceli gelmeden helak olmuştur” sözü, öldürülen insanın ecelinin katil tarafından öne alındığı anlamına gelir. Hâlbuki ecel ileri geri alınamaz. **“Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler”**²⁶ ayeti, zamanı geldiğinde ecelin geciktirilemeyeceğinin, zamanı gelmemişse de öne alınmayacağını delilidir.²⁷

“Aranızda ölümü takdir eden biziz”²⁸ ayeti de, “Öldürülen insan eceli ile ölmemiştir” diyen Mu‘tezile’yi çürütmektedir. Çünkü Allah onların arasında ölümü kendisinin yarattığını haber vermektedir. Bütün insanların ölümünü aynı yapmayarak, kimisine muaccel ölüm, kimisine de müeccel ölüm belirlemiştir. Yine Allah, onların arasında güçlü ve zayıf, yüksek seviyede veya alt tabakada olmasına bakmadan hepsinin seviyesini ölümle aynı hale getirmiştir. Ayetin devamındaki **“Ve biz, önüne geçilebileceklerden değiliz”** ilahi beyanı, “öldürülen kişi ecelinden önce ölmüştür” diyen Mu‘tezile’ye bir cevaptır. Çünkü onlar, öldürülen kişi için ölümün takdir edilmediğini, katilin onun ecelinin önüne geçtiğini, onu eceline bağlı kalmaktan menettiğini söylemişlerdir. Böylelikle onlar Yüce Allah’ı, herkes için belirlediği eceline ulaşacağı hususunda verdiği sözde yalancılıkla itham etmiş olmaktadır. Hâlbuki Allah’ın takdir ettiğinin önüne geçilemez.²⁹

²³ Alâuddin es-Semerkandî, *Şerhu Kitâbi’t-Te’vilât*, vr. 58a-b.

²⁴ 19.Meryem, 15.

²⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, IX, 125. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, VIII, 130; XI, 108.

²⁶ 7.A’râf, 34.

²⁷ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, V, 335.

²⁸ 56.Vâkıa, 60.

²⁹ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XIV, 312-313. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XII, 11-12.

İmam Mâturîdî'ye göre bir ümmetin helak edilmesinin şartı, kendilerine bir peygamber gönderildiğinde, bu peygamberi yalanlamaları kaydına bağlı kılınmıştır. O, **“Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler”**³⁰ ayetini şu şekilde yorumlamaktadır: Her ümmete bir peygamber göndermenin zamanı vardır. Onlar peygamber gönderilmedikçe azaba uğratılmaz ve helak edilmezler. Peygamber gönderildiğinde onu yalanlar ve inatla karşı çıkarlarsa işte o zaman helak edilirler. Nitekim **“Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edecek değiliz”**³¹, **“Rabbin, ana kentlerine ayetlerimizi okuyacak bir peygamber göndermedikçe, onları helâk etmiş değildir”**³² ayetleri, her ümmetin helak edilmesinin onlara peygamber gönderilmesine ve bu peygamberleri yalanlamalarına bağlı olduğunu göstermektedir. Bu zaman, ne ileri ne de geri alınabilir.³³ **“Her milletin bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler ne de öne geçebilirler”**³⁴ ilahi beyanı, “zamanı vakti geldiğinde, hiç kimse onu ne öne almaya ne de geri bırakmaya güç yetiremez, bu ihtimal dâhilinde değildir” manasına gelmektedir. Her ne kadar dünyada, şefaet ve fidye ile bir şeyi öne almak veya geri bırakmak ihtimal dâhilinde olsa da, kişinin makam mevki ne olursa olsun ecelinin öne alınması veya geri bırakılması ihtimal dâhilinde değildir. Bu ayet aynı zamanda eceli tamamlanmadan önce hiç kimsenin ölmeyeceğine işaret ettiği için, Mu'tezile'nin iddiasını da reddetmektedir.³⁵ **“Hiçbir toplum ecelini geçemez ve ondan geri de kalamaz”**³⁶ ayeti de böyledir.³⁷

İmam Mâturîdî'ye göre eceli gelenin mühlet istemesi halinde kendisine herhangi bir mühlet verilmez. Çünkü böyle bir durumda sonradan hatırlama meselesi ortaya çıkar. Oysaki olayların seyri sırasında bazı şeyleri sonradan hatırlayan kimse, onların cahili demektir. Yüce Allah'ın böyle bir şeyle nitelenmesi ise mümkün değildir. Bu yüzden **“Allah,**

³⁰ 7.A'râf, 34.

³¹ 17.İsrâ, 15.

³² 28.Kasas, 59.

³³ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, V, 335.

³⁴ 10.Yûnus, 49.

³⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, VII, 66. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 452.

³⁶ 15.Hicr, 5.

³⁷ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, VIII, 10. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, VIII, 130, 313.

*eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemez*³⁸ ayetini bu şekilde anlamak gerekir.³⁹ Nitekim *“Şüphesiz, Allah’ın belirlediği vakit gelince ertelenmez”*⁴⁰ ayeti de aynı gerçeğe işaret etmektedir. *“Ecelleri geldiği zaman ise ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler”*⁴¹ ayetindeki “lâ yeste’hirûne” lafzı, “lâ yüteehherûne” manasındadır. Yani ertelenmez demektir. Onlar biraz tehir isteseler bu gerçekleşmez. Çünkü Allah, onların *“Herhangi birinize ölüm gelip de, Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam demesinden önce, size verdiğimiz rızıktan harcayın”*⁴² ayetinde olduğu üzere, ölümlerini erteleme talebinde bulunacaklarını ve sadaka vererek ömürlerini uzatma arzusunda olacaklarını bilmektedir. Ancak Allah, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemeyecektir.⁴³

Şayet Mu‘tezile, *“Haydi ölümü temenni edin”*⁴⁴ ilahi beyanı çerçevesinde, “ölümü temenni ettikleri takdirde kendileri için belirlenen vade/ecel gelmeden ömürleri sona ermiş olmaz” dese; sözü edilen ayete göre, eceli belirlenen zamanın önüne çekmeye çalışmış olur. Çünkü Allah ezeli ilmi ile onların ölümü temenni etmeyeceklerini bilerek, vadelerini/ecellerini ona göre belirlemiştir. Şayet onların ölümü temenni edeceklerini görseydi, ezeli ilmi ile ecellerini ona göre belirlerdi.⁴⁵ Yine İmam Mâturîdî’ye göre; *“Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O’dur. Bir de O’nun katında muayyen bir ecel vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz”*⁴⁶ ayetinden, Mu‘tezile’nin anladığı gibi iki türlü ecel olduğu anlamı çıkmaz. Yani “Kadâ ecelen” ifadesi ile ölüm kastedilmiş, yarattıkları varlıklar ölene kadar dünyada kalacakları süre ifade edilmiştir. “Ecelun musemmen indehu” cümlesi ile ise, kıyamet kastedilmiştir denilmektedir. Allah bu iki ecelden birini yani ölümü bize göstermiştir, biz onu görüyoruz ve müşahade ediyoruz. Fakat Allah bize diğer eceli yani kıyameti

³⁸ 63.Münâfikûn, 11.

³⁹ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XV, 186.

⁴⁰ 71.Nûh, 4.

⁴¹ 16.Nahl, 61.

⁴² 63.Münâfikûn, 10.

⁴³ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XVI, 127. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XII, 11-12.

⁴⁴ 2.Bakara, 94.

⁴⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, I, 182.

⁴⁶ 6.En’âm, 2.

göstermemiştir. Burada “Ecelun musemmen indehu” ifadesiyle bahsedilen muayyen ölümden kastedilen mana, henüz görmediğimiz kıyamettir.⁴⁷

Öldürülmeyi ve normal yolla ölümü yaratan da Allah’tır. “**O, yaşatan ve öldürendir**”⁴⁸ ayeti, bunun delilidir. Mu‘tezile her kulu, “muhyi” ve “mümit” olarak vasıflandırmıştır. Yani her kul aynı zamanda hem yaşatan hem de öldürendir. Nitekim onların “her ölü eceliyle ölmemiş, öldürüleni katil öldürmüştür” sözü, onların bu şekilde düşünmelerinin sebebidir ki; buna göre herkesin yaşatan ve öldüren olması caizdir. Çünkü onlar, “bir fiilden meydana gelen sonuçların, o fiili yapan failin eseri” olduğunu söylemektedirler. Ama bu kökten yanlış bir düşüncedir.⁴⁹

“**Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin**”⁵⁰ ayetinde geçen iki ölümden ilki, eceli sona erdiği sıradaki ölümdür. Sonra Allah kabirde tekrar diriltecek, sonra tekrar öldürecek, sonra da kıyamet gününde tekrar diriltecektir. İşte iki ölüm ve dirilmeden maksat budur. İmam Mâturîdî İbnü’r-Râvendî (ö. 301/913)’nin⁵¹ de bu görüşte olduğunu söyleyerek, kendi görüşünü desteklemiştir.⁵²

3. Sıla-i Rahim Ömrü Uzatır mı?

Ecel ile ilgili bazı ayetlerle, Sıla-i Rahim ve sadaka vermenin ömrü uzatacağına dair bazı hadisler, Mu‘tezile’nin iki ecel anlayışının delillerini teşkil etmektedir.

Kâ’b’den sonra, İmam Mâturîdî’nin iki ecel anlayışıyla ilgili olarak açıkça eleştirdiği âlimlerden birisi de Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)’dir. “**Onları söz konusu felaketlerden herhangi bir süre için kurtarınca da sözlerinden**

⁴⁷ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vîlât*, V, 10.

⁴⁸ 40.Mü’min (Çafir), 68.

⁴⁹ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vîlât*, XIII, 89.

⁵⁰ 40.Mü’min (Çafir), 11.

⁵¹ Tam adı; Ebû’l-Hüseyin Ahmed b. Yahyâ b. İshâk er-Râvendî/er-Rondî (301/913)’dir. Mu‘tezile’nin Râvendiyeye fırkası kendisine nispet edilmekle beraber, Mu‘tezile’den ayrıldığı ve ilhada saptığı ileri sürülmüştür. Müfrit Şîliğiyle tanınan bir kelim âlimi ve filozofudur. Bununla beraber, İmam Mâturîdî tarafından kendisine nübüvvet savunucuları arasında itibar edilmiştir. (Bkz.: el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 288; Kutluer, İlhan, “İbnü’r-Râvendî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI, 179. Krş. Avcı, Metin, “İmam Mâturîdî’nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe’nin Etkisi”, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018, 197.)

⁵² el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vîlât*, 21.

dönüyorlardı⁵³ ayetinin yorumunu yapan Hasan-ı Basrî, “onlar verdikleri sözde dursalardı, ulaşacakları bir müddete kadar onlardan azap kaldırılırdı fakat onlar sözlerinden caydıkları için Allah onları cezalandırmıştır” demiştir. İmam Mâturîdî’ye göre; Hasan-ı Basrî’nin bu düşünce tarzı, Mu’tezile’nin “öldürülen veya helak edilerek cezalandırılan kimse, ecelinden önce helak olmuştur, eceli ise ölümdür” görüşüne götürür. Bu anlayış yanlıştır, çünkü Allah söz konusu kimse için, biri ecelinden ölüm, biri de helak etme şeklinde ölüm olmak üzere iki ecel tayin etmekten münezzehtir. Ecel tektir, Allah burada ezelî ilminde öldürüleceğini bildiği kimsenin ecelini öldürülme, normal şekilde ölenin ise ecelini doğal ölüm yapmıştır. “Sıla-i rahim ömrü uzatır”⁵⁴ hadisi, Allah sıla-i rahim yapacağı bilinen bir kimsenin ömrünü, sıla-i rahim yapmayacağı bilinen bir kimsenin ömründen daha uzun yapar manasına gelir. Yoksa bu, Allah o kimsenin ömrünü bir vakit için belirler, sonra sıla-i rahim yapınca uzatır anlamına gelmez. Her şeyin sonunun nasıl olacağını bilen Allah için bu zor değildir.⁵⁵

İmam Mâturîdî’ye göre, “**Ömrü uzayanın ömrünün uzaması, ömrü kısalanın ömrünün kısalması mutlaka Kitab’dadır**”⁵⁶ ayeti, ömrün uzaması ve kısalmasının delili olarak düşünülmemelidir. Çünkü bir kısım insanlar ömrün uzayıp kısalacağını Levh-i mahfûzda yazılı olduğunu söylemektedirler. Hâlbuki ömür uzamaz ve kısalmaz. Levh-i mahfûzda yazılı olan yaratılmazdan önceki takdir edilmiş halidir. Bu kayıt ömrünün sonu olan ecel vakti gelene kadar, ne bir gün ne de bir saat uzatılmaz ve kısaltılmaz. Eğer kişi uzun yaşayacaksa uzun yaşayacak diye yazılmış, kısa yaşayacaksa da kısa yaşayacak diye yazılmıştır. Gece ve gündüz akıp gittikçe ömür kısalacak, nihayet ecelinin sonuna varacaktır. İhtiyarlık çağına kadar yaşayacağı hükmü verilen kimse de, daha kısa bir ömür tayin edilen de kendileri için tayin edilen ölüm vaktine mutlaka ulaşacaktır.⁵⁷

Kişi Allah’ın ilminde yer aldığı şekilde mü’min veya kâfir olur. Kişinin bir fiili işlemediği takdirde akıbetinin neye varacağı hususu da

⁵³ 7.A’râf, 135.

⁵⁴ Aclûnî, Ebû’l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü’l-hafâ*, (thk. Ahmed el-Kalaş) Beyrut 1405/1985, 28-29.

⁵⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, VI, 38-39. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, I, 155, 182; II, 133.

⁵⁶ 35.Fâtır, 11.

⁵⁷ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XII, 21-22. Krş. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 450.

Allah'ın ezeli ilminde belli olup, ecel de buna benzer. Allah kişinin sıla-i rahimde bulunup bulunmayacağını bilir. Nitekim bulunacağını bilerek, onun ömrünü sıla-i rahim yapamama durumunda olana göre daha fazla yapmıştır. Bütün bunlar Allah'ın neyin neye varacağı şeklindeki akibete dair ilminin dâhilindedir.⁵⁸ “Sadaka ömrü uzatır”⁵⁹ hadisi de bunun gibidir. Allah sadaka vereceğini bildiği kimsenin ömrünü sadaka vermeyeceğini bildiği kimseden ezeldaki ilmi ile daha uzun takdir etmiştir. Burada Allah'ın ezeldaki takdiri, sadakanın verileceği, ancak sadaka vermeyeceği bilinse dahi ömrünün uzun olacağıdır. Fakat şarta bağlanan bir hükmün, şayet şart yerine getirilirse gerçekleşeceği, şart yerine getirilmezse gerçekleşmeyeceği şeklindeki hüküm ancak kullar için söz konusu olabilir. Böyle bir hükmün Allah için düşünülmesi ise caiz değildir. Çünkü insanların bir şeyin neticesini önceden bilmesi mümkün değilken, Allah bütün sonuçları bilmektedir. Hal böyleyken o şart olmasa dahi sonucun nasıl olacağını Allah bildiğine göre, sözü edilen şartın yerine getirileceği bilinmediği için Allah'ın ezelde şarta bağladığı bir hükmün gerçekleşmesi kaçınılmazdır.⁶⁰ Zaten Yüce Allah, yarattığı her canlının rızkını da üzerine almıştır. Çünkü belli bir süreye yani ecelleri dolana kadar varlıkları yaşatacak olan O'dur.⁶¹ Ayrıca Allah'ın kul için iki ecel belirlediğini, kişinin ömrünün belirli bir sınırı olduğunu, şayet kul sıla-i rahim yaparsa Allah onun hayatına uzun ömrünün sonunda son verir, sıla-i rahim yapmazsa ilk belirlenen sürede hayatını sona erdirir diyen Mu'tezile'nin bu iddia ve tasviri, geleceği bilmeyen bir yaratıcı tasviridir ki; yaratıcıyı sonradan farkına varan konumuna, dolayısıyla Şia'nın “bedâ-büdüv” anlayışına götürür. Buna göre Allah önceki durumdan dönüş yapmış olur.⁶²

4. Ölüm Meleği

İmam Mâturîdî'ye göre; insanların canını, Allah'ın görevlendirdiği ölüm meleği alacaktır. Bazıları “teveffethu rusulunâ”⁶³ ayetindeki “elçilerimiz” ifadesinin ne olduğu üzerinde ihtilaf etmiş olsalar da, “De ki:

⁵⁸ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 451.

⁵⁹ Hadisin kaynağını daha önce vermiştik.

⁶⁰ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, XIII, 18.

⁶¹ el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, VII, 130.

⁶² el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Te'vilât*, I, 155.

⁶³ 6.En'âm, 61.

Sizin için görevlendirilmiş bulunan ölüm meleği canınızı alacak⁶⁴ ayeti de göstermektedir ki, ölüm anında görevlendirilen elçi, ölüm meleğidir. Bazıları “ölüm meleğinin yanında başka yardımcıları da bulunur, ruhları onlar alır, ölümü ise ölüm meleği gerçekleştirir” demiştir. Mu‘tezile’den bazıları ise, bu ayeti asıl manasından çarpıtarak, ‘ölüm meleğinin insanların ruhlarını çekip aldığını ve bir yerde topladığını, sonra Allah’ın onları topluca helak ederek varlıklarına son verdiğini’ söylemişlerdir. Hâlbuki onların bu iddiaları bir hayalden ibarettir. Çünkü böyle bir söyleme göre, meleklerin canını almasıyla ölüm gerçekleşmez ve ruhların toplandığı yerde hayat devam ediyor olurdu. Akıl sahipleri ve inada sapmayan her bir kimse bu gerçeği görebilirdi. Oysaki Mu‘tezile inat ederek, akıldan mahrum hareket etmektedir.⁶⁵

Her nefis varlığını belirlenen bir sebebe bağlı olarak sürdürür. Allah uykuda ölüm hükmünü verdiği kişinin canını elinde tutar ve sebep kesilir. Eğer kişinin uykudayken ölüm hükmü verilmediyse, Allah bu kişinin ruhunu serbest bırakır ve o kimse belirlenen sebep dâhilinde hayatını devam ettirir. İmam Mâturîdî görüşünü Kelbî (ö. 204/819)’ye dayanarak desteklemektedir: “Allah kendisine canını iade edene kadar uyuyan kimse ölü hükmündedir. Şayet onu ölüm uykusuna yatırmışsa hem canını hem de ruhunu birlikte alır. Bu kimselerin ruhlarını eceli müsemması, yani ölüm vakti gelene kadar tutar, uyandırarak kendilerine iade eder.” Ona göre Kelbî’nin bu yorumu “***Allah ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir***⁶⁶” ayetinin manasına daha uygundur. Allah bir kimsenin ruhunu kabzettiğinde canı da ruhuyla birlikte gider, sadece uykuda iken ise nefsi Allah’ın elinde olmakla birlikte ruhu cesetle birlikte bedende kalır.⁶⁷

5. Ecel Vaktinin Bilinmemesinin Hikmeti

İmam Mâturîdî’ye göre; kişinin ecelinin ne zaman olduğunu bilmemesi bir hikmete bağlıdır. İnsanın bedeninden ruhunun ne zaman çıkacağı beyan edilmemiştir. Şayet beyan edilmiş olsaydı ve insan, ömrünün ne zaman sona ereceğini bilseydi, ömrünün sona ereceği

⁶⁴ 32.Secde, 11.

⁶⁵ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, V, 88.

⁶⁶ 39.Zümer, 42.

⁶⁷ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XII, 342.

zamanda tevbe edeceğinden emin olarak, fısı artar ve günahları çoğalırdı. Kişinin ne zaman öleceği belli olmadığı içindir ki; o her zaman bir korku, endişe ve ümit içerisinde olur.⁶⁸

“Allah sizi yaratmıştır, sonra öldürecektir. Sizden bazıları bilgiden hiçbir şeyi bilmeyecek yaşa, hayatın en kötü zamanına kadar yaşatılır”⁶⁹ mealindeki ayet, ‘Allah sizi çocukken, yaşlıyken öldürür, sonra bazı kimselere de ömrünün içinde tekrar çocukluk yaşatır ki, ömrün ve rızkın sabit olduğunu anlasın’ demektir. Ayrıca ecellerin farklı farklı tayin edildiğinin belirtilmesi, insanların daima korku ve ümit içinde olmalarını sağlamak hikmetine matuftur. Çünkü herkesin eceli bir olursa, ecel vaktini herkes bilmiş olacak ve buna güvenerek karşılıklı günah işleyeceklerdir. Allah onların ölümlerini farklı sebep ve zamanlara bağlı kılmıştır ki; böylelikle ölüm vakitlerini bildiklerinden dolayı ma’siyetlerden emin olmasınlar. Nitekim canları ve malları hakkındaki tedbir de kendi ellerinde olmayıp, Allah’a aittir.⁷⁰

Sonuç

İmam Mâturîdî’nin ecel konusundaki görüşleri, her iki eserinde de Mu’tezile eleştirisi üzerinden şekillenmiştir. İmam Mâturîdî, bu konuda özellikle Mu’tezile’den Kâ’bî’yi kendisine fikri rakip seçerek ecelin tek oluşunu, onların iddia ettiği gibi ölme ve öldürülme şeklinde iki türlü ecel olamayacağını izah etmeye çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Ona göre kişi, katledilecekse eceli şu vakit, doğal olarak ölecekse eceli bu vakit gibi ihtimalli bir ecel takdirinin, Cenab-ı Hakk’a acizyet ve cehalet nispet etmek anlamına geleceğinden kabul edilmesi mümkün değildir. Allah Teâlâ kimin katlen, kimin de doğal ölümle öleceğini bildiği için, ecelini de önceden öyle tespit edip Levh-i mahfûz’da kayıt altına almıştır. Allah için ecel belirleme problemi ve sorunu yoktur. Mukadder olan ecel, ömür sona erdiği an gerçekleşir. Eğer öldürülmek yazılmışsa öldürülür, doğal ölüm yazılmışsa doğal yoldan ölür. Allah bütün mahlûkatın ölümünü aynı vakitte yapmamıştır. Kimisine muaccel ölüm, kimisine de müaccel ölüm belirlemiştir. Eceli geldiğinde hiçbir kimsenin eceli ertelenmeyecektir.

⁶⁸ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XVII, 278. el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, XII, 343-344.

⁶⁹ 16.Nahl, 70.

⁷⁰ el-Mâturîdî, *Kitâbü’t-Te’vilât*, VIII, 148.

Ayrıca Allah, insanlar arasında güçlü ve zayıf, itibarlı veya itibarsız olmasına bakmadan herkesin seviyesini ölümle aynı hale getirmiştir. Belirlenen süre geldiğinde, insanların canını görevlendirdiği ölüm meleği alacaktır. Yine kişinin ecelinin ne zaman olduğunu bilmemesi bir hikmete bağlıdır. Şayet bilseydi, son anda tevbe edeceğinden emin olarak, günah işlemeye devam ederdi.

Kaynakça

1. Abdulbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehrest li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.
2. Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, *Keşfü'l-hafâ*, (thk. Ahmed el-Kalaş) Beyrut 1405/1985.
3. Alâuddîn es-Semerkandî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (539/1144), *Şerhu Kitabi't-Te'vîlât*, Süleymaniye ktp. Medine bl. nu: 179.
4. Avcı, Metin, "İmam Mâturîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi", (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.
5. Ebû Hanîfe (150/767), *Kitâbü'l-Fıkhı'l-Ekber*.
6. Ebû Hanîfe (150/767), *Kitâbü'l-Vasiyye*.
7. el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, thk.: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
8. el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk.: Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınları, I-XVIII, İstanbul 2005-2011.
9. İbn Manzûr, Ebû'l Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dâr'ü Sâdır, Beyrut 2011.
10. Kutlu, Sönmez, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011.
11. Kutluer, İlhan, "İbnü'r-Râvendî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXI.
12. Musahanov, Yulduz, Mâturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi Ebû'l-Kasım el-Ka'bî el-Belhî bağlamında, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009. Okumuş, Namık Kemal, *Kelamda Ecel Problemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

13. Okumuş, Namık Kemal, “Ezelî Yazgı Bağlamında Mu‘tezile Düşünce Okulu’nun Ecel, Ömür Ve İlim Anlayışı”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (RTEÜ Journal of Social Sciences) 1/2: Temmuz 2015, 43-79.
14. Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Endülüs Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.
15. Öz, Mustafa, *İmam-ı A‘zam’ın Beş Eseri*, İFAV Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009.
16. Topaloğlu, Bekir, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Kelami Görüşleri”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2011).
17. Tunç, Cihat, “Ecel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1994, X, 380.